

ROBERT ERIKSON
JAN O JONSSON

Ökade löneskillnader — ett sätt att ta tillvara begåvningsreserven?*

Både politiker och forskare i nationalekonomi har hävdats att de relativt små löneskillnaderna i Sverige leder till en allmänt sett svag rekrytering till högre utbildning och särskilt till att ungdomar från hem utan utbildningstradition drar sig för att utbilda sig vid universitet och högskolor. De fördelar som följer av fortsatt utbildning ställer emellertid tesen att incitamenten generellt sett är för svaga i tvivel, skriver Robert Erikson och Jan O Jonsson. Inte heller tycks det vara ungdomar från utbildningsmässigt mindre gynnade hem som främst attraheras av utbildningar som leder till höga inkomster – om något är det snarare de från ekonomiskt gynnade hem som väljer högavkastande utbildningar.

Inledning

Under de senaste åren har det hävdats att i Sverige är incitamenten för svaga för att säkerställa rekryteringen till högre utbildning. Varningarna har kommit från nationalekonomer (se t ex Henreksson [1993], Södersten [1992] och Söderström [1992]), och har också förts fram i utredningsbetän-

kanden (SOU 1991:82, SOU 1993:16). Lösningen har setts i ökade lönedifferenser mellan förvärvsaktiva med olika lång utbildning. I en proposition från Utbildningsdepartementet antas vidare att "för dem som vuxit upp i miljöer där akademisk utbildning inte är tradition kan man vänta sig att dålig ekonomisk utdelning gör en akademisk utbildning mindre intressant" (regeringens proposition 1992/93:169, s 35). Också i den senaste propositionen om *Utbildning och forskning* (regeringens proposition 1993/94:177) skriver utbildningsministern att "... den låga ekonomiska återbäringen på en utbildningsinvestering ger svaga incitament för individen att satsa på en längre utbildning. Det slår dessutom särskilt hårt mot ungdomar från sk icke-studievana hem vilket förvärrar den sociala snedrekryteringen." (s 22). Ekonomikommisionen för fram ett liknande ar-

ROBERT ERIKSON är professor i sociologi vid Institutet för social forskning (SOFI), Stockholms universitet. Han ledde utredningen om den sociala snedrekryteringen till högre utbildning och har i övrigt främst forskat om social rörlighet och levnadsnivåns fördelning.

JAN O JONSSON är docent i sociologi vid SOFI och var huvudsekreterare i nämnda utredning. Hans forskning har främst rört utbildning, social reproduktion och social skiktning.

* Stort tack till Anders Björklund, Johan Fritzell, Carl le Grand, Walter Korpi och Eskil Wadensjö, vilka alla har bidragit med värdefulla synpunkter på ett tidigare utkast.

gument: "Ungdomar från familjer med svag studietradition är mer känsliga för den ekonomiska avkastningen av utbildning än andra ungdomar (SOU 1993:16, s 136).¹ Låt oss kalla denna hypotes – det förs ingenstans fram något empiriskt stöd för antagandet – för "grindslantshypotesen".² Om den är korrekt skulle den sociala snedrekryteringen minska om avkastningen på högre utbildning ökade; ökade löneskillnader skulle kanske to m vara det effektivaste medlet för att ta tillvara "begåvningsreserven".³

Vi skall i denna artikel först ta upp frågan om incitamenten för högre utbildning kan anses vara för svaga i Sverige idag. Därefter skall vi pröva påståendet att större löneskillnader framför allt skulle öka benägenheten till högre studier bland barn från mindre studievana hemförhållanden. Vi avslutar med en diskussion om vilken typ av åtgärder som bäst kan antas leda till en förbättrad rekrytering till högre studier.

Är incitamenten för högre utbildning för svaga?

Om en höjning av arbetskraftens kvalifikationsnivå är en väsentlig förutsättning för en positiv ekonomisk utveckling i Sverige, vilket mycket väl kan vara fallet, är det naturligtvis väsentligt att incitamenten för att genomgå högre utbildning är goda. Vilka incitament finns det då för att genomgå en universitetsutbildning?

För det första ligger det ett konsumtionsvärde i högre utbildning, nära förbundet med individuell förkovran och personlig utveckling. För det andra – och säkert viktigare när ungdomar står inför ett utbildningsval – ger högre utbildning större möjligheter till goda inkomster. Men bedömningen som görs vid tidpunkten för valet mellan att gå vidare i sina studier och att börja förvärvsarbete, bygger rimligtvis även på andra överväganden som har med arbetslivet att göra. Arbetet spelar en central roll i människors liv och

valet av yrke påverkas av många faktorer. Vid sidan av inkomsten är arbetsförhållandena viktiga och speciellt i dagens konjunkturläge måste sannolikheten att efter avslutad utbildning alls få ett arbete väga tungt.

Arbetsanknutna skäl för att fortsätta till högre studier bör i huvudsak falla inom någon av tre grupper, nämligen (i) arbetslöshetsrisker, (ii) arbetsförhållanden, samt (iii) ekonomisk avkastning. Finner vi empiriskt några belegg för att högre utbildning leder till positiva konsekvenser på individuell nivå inom dessa områden?

Högre utbildning leder till mindre arbetslöshetsrisker

I *Tabell 1* visas arbetslösheten år 1993 i åtta olika utbildningskategorier för personer i arbetskraften mellan 25 och 44 år. För dem med enbart obligatorisk utbildning är arbetslösheten 11–13 procent, medan en kortare gymnasieutbildning, oftast yrkesskola, sänker riskerna med tre till fem procentenheter för kvinnor, men inte alls för män. För män får däremot en längre gymnasieutbildning en avsevärd effekt på arbetslöshetsrisken. När vi jämför med dem som tagit steget till efter-

¹ Kommissionen hänvisar till Nilsson [1991 – skall vara 1990], men det som hos kommissionen forefaller vara ett belagt faktum är hos Nilsson endast en hypotes.

² Som läsaren inser är hypotesen döpt efter August Malmströms målning, dar de fattiga barnen slåss om den utkastade pengan.

³ I de försök att bestämma begåvningsreserven, som gjordes på 1950-talet (se Härnqvist [1958]), avgränsades den som andelen av en årsklass som hade förutsättningar att klara av en viss utbildning, tex studentexamen, men som inte hade tagit denna utbildning. Vi använder begreppet mer översiktligt som en beteckning på den grupp ungdomar som trots goda förutsättningar för högre studier inte fortsätter till universitetsstudier.

Tabell 1 Andel arbetslösa i åldrarna 25–44 år 1993, efter utbildningsnivå och kön.

Utbildningsnivå	Män	Kvinnor	Alla
Förgymnasial < 9 år	11,1	12,1	11,3
Förgymnasial, längre	12,9	10,6	11,9
Gymnasium, högst 1 år	13,7	7,9	9,7
Gymnasium, 1–2 år	12,2	6,3	9,4
Gymnasium, > 2 år	8,9	8,1	8,6
Eftergymnasial, < 3 år	6,4	3,5	4,8
Eftergymnasial, längre	4,1	4,3	4,2
Forskarutbildade	2,1	0,0	1,6

Källa: AKU.

gymnasiala studier framgår att en högskoleutbildning reducerar arbetslöshetsriskerna kraftigt, ner till ca 4 procent. För män, som genomgått en kortare högskoleutbildning, sjunker dock risken inte lika mycket. Den högre arbetslöshetsrisken för denna grupp beror troligen på att den i stor utsträckning består av anställda i branscher som drabbats hårdast av lågkonjunkturen, t ex i byggnadssektorn och tillverkningsindustrin. Den lägsta arbetslösheten finner man år 1993 bland dem som har en forskarutbildning.

Även under 1970- och 1980-talen, då arbetslösheten var låg, var den lägre bland högre utbildade än bland andra och de relativa skillnaderna mellan utbildningskategorierna har inte förändrats särskilt mycket över de senaste decennierna (Jonsson [1991], Erikson & Jonsson [1993]). Slutsatsen man kan dra är att högre utbildning har positiva konsekvenser genom att minska arbetslöshetsrisken. Att fortsätta studera är ingen garanti för att få och kunna behålla ett arbete, men tycks ändå vara en god investering i detta syfte.

Högre utbildning leder till gynnsammare arbetsförhållanden

Hurdana är då arbetsförhållandena för olika utbildningsgrupper? Låt oss se på fem centrala arbetsvillkor: fysiskt krä-

vande arbetsmiljö, psykiskt påfrestande arbetsmiljö, kvalificerat och utvecklande arbete, autonomi, samt arbetstid/semester. Villkoren inom dessa områden har påtagliga egenvärden för individen i arbetet, men de har också konsekvenser för levnadsförhållanden utanför arbetet, t ex för hälsan och för möjligheterna till en rik fritid (Tåhlin [1987], Lundberg [1990]).

Vi har genomfört en serie regressionsanalyser, där arbetsförhållanden varit den beroende variabeln, och där utbildningsnivå, kön, ålder, antal år i förvärsarbete (och denna variabel i kvadrat) samt ortstyp lagts in som kontroller. Data kommer från 1991 års levnadsnivåundersökning (Fritzell & Lundberg [1994]) och gäller förvärsaktiva personer som är 18 år och äldre. I Tabell 2 visas effekten av utbildningsnivå för de fem arbetsvillkoren.⁴

⁴ De ingående variablerna beskrivs mer ingående i Erikson & Jonsson [1993, kap 9]). Utbildning förs in i ekvationen som sex dummyvariabler. Vi har låtit studentexamen/3–4-årig teoretisk gymnasielinje utgöra referenskategori (med värdet 0) eftersom diskussionen om incitament ofta gäller dem som gått universitetsförberedande utbildning på gymnasiet. Negativa värden betyder i samtliga fall sämre arbetsförhållanden i relation till referenskategori. Alla beroende variabler är standardiserade (medelvärde=0, standardavvikelse=1).

Analyserna av fysiska och psykiska arbetskrav görs för samtliga förvärvsaktiva, medan övriga analyser baseras enbart på anställda, eftersom uppgifter endast föreligger för denna grupp.

Om vi sammanfattar analyserna som redovisas i *Tabell 2*, visar de att högre utbildning i början av 1990-talet har positiva konsekvenser för en rad arbetsförhållanden.⁵ En universitetsexamen leder bland annat till friare och mer utvecklande arbeten, längre semestrar, mindre fysiskt krävande arbetsuppgifter samt större inflytande över arbetet. Detta gäller främst när vi jämför med lågutbildade, men även när vi tar personer med längre teoretisk gymnasieutbildning som jämförelsekategori framstår en investering i en högskoleexamen som fördelaktig.

Högre utbildning har en positiv effekt på inkomsten

Högre utbildning medför sålunda lägre arbetslöshetsrisker och i genomsnitt bättre arbetsvillkor. Men en högre utbildning innebär också kostnader, framför allt i form av utebliven inkomst. Ligger kanske incitamentsproblemet i att högre utbildning inte leder till en tillräckligt stor inkomstökning?

Resultaten från ett antal nyligen genomförda studier ger vid handen att avkastningen av högre utbildning minskade från slutet av 1960-talet till början av 1980-talet för att sedan möjligen återhämta sig något. Den ekonomiska avkastningen är positiv, även när man tar hänsyn till den förlorade arbetsinkomsten under studieåren (Björklund & Kjellström [1994], Edin & Holmlund [1993], le Grand [1994], Palme & Wright [1993]), vilket naturligtvis inte omedelbart innebär att den är tillräckligt hög för att locka ungdomar till universitet och högskolor.

Ett sätt att avgöra om avkastningen i Sverige är tillräckligt hög, är att göra internationella jämförelser: Hur hög är den

ekonomiska avkastningen i Sverige i ett komparativt perspektiv? Efter en genomgång av internationella studier drar Edin, Fredriksson & Holmlund [1994] slutsatsen att den ekonomiska avkastningen på universitetsutbildning i Sverige ligger nära den man finner i många andra västliga industrinationer (jfr också Edin & Holmlund [1993]). I USA tycks dock utbildning löna sig bättre än i de flesta europeiska länder.

Sammanfattningsvis finner vi det osannolikt att några nämnvärda incitamentsproblem skulle föreligga i Sverige i början av 1990-talet när det gäller övergång till högre studier. På basis av ekonomisk avkastning enbart, menar Edin, Fredriksson & Holmlund att "...farhågorna om att det inte föreligger incitament till högre utbildning i Sverige är överdrivna" [1994, s34]. Våra studier av sambandet mellan utbildning och arbetslöshetsrisker respektive arbetsförhållanden – faktorer som vid sidan av inkomsten är avgörande för individers val av utbildning och yrke – talar för att dessa faktorer ytterligare förstärker de positiva incitamenten.

Resultaten kan tyckas triviala – alla vet väl att högre utbildade har högre lön, bättre arbetsvillkor och i mindre utsträckning riskerar att bli arbetslösa än andra. Denna trivialitet är dock betydelsefull för tolkningen av resultaten. Att de troligen speglar en allmänt spridd uppfattning talar just för att några allmänna incitamentsproblem inte föreligger.

Till detta kommer ett annat argument:

⁵ Tidigare studier av levnadsnivåundersökningarna 1968, 1974 och 1981 talar för att den positiva avkastningen av högre utbildning i form av goda arbetsförhållanden inte har förändrats särskilt mycket (Jonsson [1988, kap 3]). Jämfört med lön är sannolikt incitament som är relaterade till arbetsmiljön mer svårforanderliga, kanske för att de inte på samma sätt varierar med fluktuationer i utbud och efterfrågan på arbetskraft med olika lång utbildning.

Tabell 2 Utbildningens konsekvenser för olika aspekter av arbetsförhållanden år 1991. (Minustecken representerar negativa konsekvenser relativt förvärsaktiva/anställda med studentexamen eller 3-4 års gymnasium).

Utbildningsnivå	Fys krav		Psyk arb		Kvalifikation			Autonomi			Arbetslid	
	Hstr	Aktiv	Utbkr	Utv	Putb	Minfl	Tider	Över	Sem	Obekv		
Universitet	0,30	-0,20	0,15	1,12	0,61	e.s.	0,54	0,33	-0,40	0,47	0,24	
Postgymn utbildning	e.s.	-0,23	0,11	0,43	0,32	e.s.	0,27	e.s.	e.s.	0,22	e.s.	
Studentex/3-4 år gy (ref)	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	
Real/motsv + yrk	-0,30	e.s.	e.s.	e.s.	0,16	e.s.	e.s.	-0,25	e.s.	e.s.	e.s.	
Real/motsv	-0,26	e.s.	e.s.	-0,35	-0,22	-0,19	-0,31	-0,18	0,17	e.s.	e.s.	
Yrkesskola	-0,68	-0,15	-0,20	-0,37	-0,23	-0,39	-0,26	-0,37	0,26	-0,21	-0,17	
Obligatorisk	-0,71	e.s.	-0,36	-0,70	-0,69	-0,51	-0,53	-0,40	0,19	-0,33	e.s.	
r ² (utbildning)	0,12	0,00	0,03	0,27	0,12	0,04	0,09	0,05	0,04	0,07	0,02	
R ² (hela modellen)	0,21	0,02	0,04	0,30	0,19	0,06	0,13	0,09	0,05	0,20	0,03	
Antal	3835	3848	3848	3396	3355	3396	3380	3391	3394	3209	3396	

Not: Alla beroende variabler är standardiserade till medelvärde=0 och standardavvikelse=1. (Hstr=högstressarbete; Utbkr=höga utbildningskrav; Utv=utvecklande; Putb=möjligheter till personalutbildning; Minfl=inflytande på arbetsutövande; Tider=inflytande på arbets tidsfördelning; Över=ordinarie arbetstid + övertid; Sem=antal semesterdagar; Obekv=skiftarbete, helgarbete m.m. Modellerna innehåller förutom utbildningsnivå följande oberoende variabler: ålder, kön, antal år i förvärsarbete, denna variabel i kvadrat, samt ortstyp.

e.s. betyder att parameterestimaten inte är signifikanta på 5%-nivån.

Källa: 1991 års Levnadsnivåundersökning.

om incitamentsproblemen vore allvarliga borde vi finna tomma utbildningsplatser på universitet och högskolor. Så har inte varit fallet, i vilket fall inte under det senaste decenniet – då har det i stället varit kö till de högre utbildningsanstalterna. Därmed förstärks intrycket av att det inte föreligger några generella incitamentsproblem.

Är löneincitamentet viktigare för ungdomar från hem utan studietradition?

Även om incitamenten räcker för att locka tillräckligt många ungdomar till högre läroanstalter kan problem med rekryteringen uppstå om små löneskillnader leder till social snedrekrytering. Social snedrekrytering medför att begåvade ungdomar från lägre socialgrupper väljer att avbryta sina studier på lägre nivåer än andra.

Begåvningsreserven finns med andra ord just bland dessa ungdomar. Även om de ekonomiska incitamenten räcker för att få fram tillräckligt många studenter, kanske de är för små för att mobilisera tillräckligt många *goda* studenter. Därmed blir det av central betydelse att granska antagandet om att studenter från lägre socialgrupper och/eller från hem med svag studietradition är särskilt känsliga för låg avkastning på högre utbildning, det antagande som vi ovan kallat grindslantshypotesen.

Tidigare studier visar att det främst är två egenskaper i uppväxthemmet som påverkar ungdomars benägenhet att fortsätta till högre studier – föräldrarnas utbildningsnivå och samhällsklass – där den förra faktorn tenderar att ha en något större betydelse (se Erikson & Jonsson [1993, kap 6 och 7]). Därutöver har bland annat föräldrarnas ekonomi en viss självständig betydelse, åtminstone på övergången till gymnasiet (det finns inga tillförlitliga data om hur föräldrarnas eko-

nomi påverkar övergången till högskolan).

Den starka effekten av utbildningsnivån i föräldrahemmet kan tänkas vara ett uttryck för vad vi kan kalla utbildningstradition. Sociologiska studier visar att människor tenderar att anpassa sina aspirationer till de villkor de lever under, varför vi kan vänta oss att barnens utbildningsaspirationer varierar med utbildningsnivån i föräldrahemmet. Föräldrarna finner det i regel angeläget att barnen får en minst lika hög utbildning som de själva har och det är troligt att barnen har en motsvarande aspirationsnivå. Därtill kommer att välutbildade föräldrar kan förmedla kunskaper om utbildningssystemet och om vilka positiva konsekvenser högre studier medför.

Det förefaller troligt att även barn till högre tjänstemän och andra i socialgrupp I, som *inte* har högre utbildning, har höga utbildningsaspirationer. De, och deras föräldrar, strävar sannolikt efter att nå den utbildningsnivå som är karakteristisk för denna samhällsklass, då de som regel kan förväntas anamma uppfattningar typiska för klassen och eftersom universitetsstudier är ett relativt säkert sätt för barnen att nå en position liknande föräldrarnas.

Resonemanget leder fram till Ekmans [1951] hypotes att barn från socialgrupp I tar så mycket utbildning som de har kapacitet för. Hypotesen är kanske något för långtgående, men grundtanken att barn till personer i socialgrupp I ofta aspirerar på högre utbildning, oberoende av hur hög utbildningspremien är, förefaller rimlig. Däremot borde barn från arbetar- och jordbrukarhem, där man i stor utsträckning saknar erfarenhet av högre studier, vara känsliga för utbildningspremiens storlek. För dessa ungdomar är universitet och högskolor okänd mark som de kan känna ett visst motstånd mot att beträda. Högre studier kostar dessutom ganska mycket och om de inte kan vara säkra på att den ekonomiska avkastningen av stu-

dierna är god kan det tyckas dem klokare att gå ut på arbetsmarknaden efter en kortare utbildning. En hög inkomst efter studierna kan däremot kompensera dem för avsaknad av utbildningstradition och en hög aspirationsnivå i föräldrahemmet.

Sammanfattningsvis finns det skäl att tro att ungdomar från ekonomiskt mindre gynnade hem påverkas mer av ekonomiska incitament än ungdomar som kommer från goda omständigheter. Grindslantshypotesen kan med andra ord grundas på goda argument, även om dess förespråkare inte framför mer än resonemangsmässigt stöd för den. Små inkomstskillnader mellan dem som har olika lång utbildning kan således leda till en stor social snedrekrytering. Konsekvensen blir i så fall att den samlade mängden begåvning och talang i nationen inte utnyttjas fullt ut.

Inkomstskillnader fungerar inte enbart som incitament

Det finns dock ett problem med grindslantshypotesen: den verkar inte att stämma med de resultat som kommit fram vid empiriska studier av den sociala snedrekryteringen. En tidsserieanalys över snedrekryteringsvariation under 1900-talet tyder på att krympande inkomstskillnader samt minskad arbetslöshet bidragit till att snedrekryteringen minskade i mitten av seklet (Erikson & Jonsson [1993, kap 8]).

Resultatet går således tvärs emot det ovan förda resonemanget, eftersom minskande inkomstskillnader och minskande ekonomisk osäkerhet på grund av sjunkande arbetslöshetsrisker i (främst) arbetaryrken verkar ha lett till en mindre snedrekrytering snarare än till en större.

Detta resultat uppmärksammar oss på inkomstskillnadernas dubbla karaktär: de uppträder inte bara som incitament, utan leder också till en ojämn fördelning av ekonomiska resurser som i sin tur påverkar ungdomars möjligheter och benägen-

het att investera i högre utbildning. Ju större de genomsnittliga skillnaderna i ekonomiska resurser är mellan olika samhällsklasser, desto större försteg kan ungdomar från de ekonomiskt gynnade klasserna antas ha tack vare stöd från föräldrarna.

Tidsserieanalysen spänner över hela detta sekel och minskningen i snedrekrytering avser årsklasserna födda på 1920-talet och fram till omkring år 1950. Resultatet avser därmed en gången tid, det var giltigt för det gamla Fattigsverige, men är kanske inte så längre. Tidigare fanns mer av rent ekonomiska hinder för att fortsätta till högre utbildning, vilket kunde medföra att en svag ekonomi i föräldrahemmet omöjliggjorde alla planer på att fortsätta till universitet bland barn från arbetar- och bondehem. Nu däremot, då det finns ett etablerat studiestödssystem kan situationen vara annorlunda. Vi bör således också försöka pröva grindslantshypotesen med hjälp av mer aktuella uppgifter.

Social bakgrund och utbildningens ekonomiska värde

Om ungdomar från hem utan studietradition i sina utbildningsbeslut påverkas mer av utbildningens avkastning än andra, bör detta inte bara gälla valet att fortsätta till högre studier eller ej, utan också valet av utbildningslinje. Vi bör vänta oss att ungdomar från arbetarklassen mer systematiskt väljer de utbildningar som de har anledning tro leder till relativt välavlönade arbeten. Om vi kan tillskriva skilda utbildningslinjer olika ekonomisk avkastning, skall vi vänta oss att ungdomar från arbetarklassen väljer högavkastande linjer i högre utsträckning än de från socialgrupp I.

Hur hög är då avkastningen på olika utbildningar? För att få ett mått på den, beräknade vi den genomsnittliga arbetsinkomsten 1990 bland grupper av män med

olika utbildning.⁶ Logaritmen av denna genomsnittsinkomst, vad vi kan kalla *utbildningsvärdet*, har sedan tagits som mått på de ekonomiska utsikterna för dem som tar en viss utbildning. Med dess hjälp kan vi beräkna i vilken utsträckning ungdomar från skilda samhällsklasser tenderar välja utbildningar som ger olika ekonomiskt utfall.

Om vi jämför utbildningsvärdena för de utbildningar som barn från olika samhällsklasser väljer, finner vi stora skillnader. Barn till högre tjänstemän och större företagare väljer utbildningar med betydligt högre utbildningsvärden än barn till lägre tjänstemän och mindre företagare. Dessa väljer i sin tur utbildningar med högre utbildningsvärden än barn till arbetare eller jordbrukare.

Att det föreligger skillnader mellan samhällsklasserna är knappast förvånansvärt utifrån det vi vet om den sociala snedrekryteringen i skolsystemet. Även bland ungdomar på samma betygsnivå fortsätter fler från högre socialgrupper till längre utbildningar, vilka leder till välbetalda arbeten.

Det är uppenbarligen inte så enkelt att barn från lägre socialgrupper väljer utbildningar med ett högt utbildningsvärde. Detta var heller inte att vänta, eftersom vi inte tagit hänsyn till den starka effekten på utbildningsvalen av utbildningsnivån i föräldrahemmet. En rättvisande prövning av grindslantshypotesen förutsätter att vi gör det.

För att därutöver göra prövningen mer stringent kan vi begränsa jämförelserna till att enbart avse ungdomar som gått igenom längre teoretiska gymnasielinjer. Vi bör utan tvekan vänta oss att de från lägre socialgrupper och från hem med svagare utbildningstradition skall välja utbildningar med högre utbildningsvärden, om grindslantshypotesen skall vara giltig.

I *Tabell 3* redovisas resultaten från tre regressionsmodeller med utbildningsvärde som beroende variabel. I modell A ingår medelbetyg från gymnasiet, kön,

föräldrarnas klasstillhörighet och utbildningsnivå samt gymnasielinje som oberoende faktorer. Analysen baseras på samtliga individer som slutfört minst treåriga teoretiska gymnasiestudier. För att ta hänsyn till att utbildningsvärdet inte är en linjär funktion av betyget ingår även en kvadrerad betygsterm.⁷ Referensgrupperna för de kategoriindelade variablerna är åsatta värdet 0 i tabellen.

Flera av faktorerna har förväntade effekter på utbildningsvärdet. Ett stegs högre medelbetyg från gymnasiet ger ett betydligt högre utbildningsvärde. Eftersom den kvadrerade termen är positiv gäller detta särskilt på de högre betygsnivåerna. Flickor tenderar att välja utbildningslinjer med avsevärt lägre utbildningsvärden än vad pojkar gör.

Valet av gymnasielinje har stora effekter för utbildningsvärdet för den slutliga utbildningen. Treårigt tekniskt gymnasium, naturvetenskaplig linje, ekonomisk linje och fyraårigt tekniskt gymnasium ger, i den ordningen, betydligt större avkastning än samhällsvetenskaplig och humanistisk linje, vilka sinsemellan inte

⁶ Genomsnittsinkomsterna bestämdes för 56 skilda grupper av utbildningar bland förvärvsarbetande män födda mellan 1943 och 1960 som hade en årsarbetsinkomst om minst 50 000 kronor. Uppgifterna sammanställdes av utredningen om den sociala snedrekryteringen till högre studier. Materialet innehåller bland annat uppgifter om skolgång, betyg, högsta utbildning och inkomster 1990, liksom om föräldrarnas samhällsklass och utbildningsnivå (se Erikson & Jonsson [1993, kap 4]). Beräkningarna baseras på uppgifter från ca 196 000 individer, tillräckligt många för att ge stabila medelvärden även för numerärt ganska små utbildningar. Ingen av de grupper för vilka genomsnittsinkomsterna beräknades bestod av färre än 96 individer.

⁷ Betygen har skalats om så att medelbetyget satts lika med noll.

Tabell 3 Betydelsen av social bakgrund, gymnasielinje, betyg och längden av högskolestudierna för den logaritmerade förväntade inkomsten efter studiernas avslutande. Personer födda 1955–1960 som genomgått en längre teoretisk gymnasielinje ($N=28\,961$; Samtliga regressionskoefficienter (samt R^2) har multipliserats med 100).

	Modell		
	A	B	C
Betyg	8,2	1,8	0,9
Betyg ²	2,8	1,9	1,6
Kön			
Flicka	-8,4	-5,9	-6,0
Pojke ^a	0,0	0,0	0,0
Föräldraklass^b			
I	4,1	2,5	2,3
II–III	2,1	1,4	1,5
IVab	1,3	0,8	0,8
IVcd–VII ^a	0,0	0,0	0,0
Föräldrautbildning^c			
Univ.	2,7	0,4 ^d	0,2 ^d
Hgsk.	1,2	-0,5 ^d	-0,4 ^d
Stud.	2,0	0,6	0,6
Yrk.	0,9	0,0 ^d	0,0 ^d
Folk. ^a	0,0	0,0	0,0
Gymnasielinje			
T4	7,5	2,7	2,7
T3	12,6	9,3	9,3
E	9,1	12,9	12,9
S	1,8	0,9	0,8
N	10,6	5,9	5,8
H ^a	0,0	0,0	0,0
Studietid		7,5	7,5
Betyg * I			2,4
Betyg * II–III			0,8
Intercept	546,8	530,7	530,8
R^2	21,8	44,8	44,9

Noter a: Referenskategori.

b: (I) Högre tjänstemän och egna företagare med "akademikeryrken"

(II–III) Tjänstemän på mellannivå och lägre

(IVab) Egna företagare (ej "akademikeryrken")

(IVcd–VII) Jordbrukare och arbetare

c: (Univ) Universitetsutbildning

(Hgsk) Postgymnasial utbildning, kortare än 3 år

(Stud) Gymnasium, minst 3 år

(Yrk) Förgymnasial eller gymnasial utbildning, totalt 10–11 år

(Folk) Folkskola eller grundskola kortare än 9 år

d: Ej signifikant på 5%-nivån.

skiljer sig mycket åt.⁸

Klasstillhörighet och utbildningsnivå i föräldrahemmet ger emellertid inte de effekter vi skulle förvänta oss utifrån grindslantshypotesen. Tvärtom är det främst ungdomar från högre socialgrupper och från hem med hög utbildningsnivå som fortsatt till utbildningslinjer med höga utbildningsvärden.⁹

I modell A har vi inte tagit hänsyn till studiekostnaderna. Det är de längre utbildningarna som ger höga utbildningsvärden, varför ungdomarna från lägre socialgrupper kanske undviker dem på grund av att de medför högre studiekostnader. I moderna ekonomiska studier väger man samman utbildningskostnader och utbildningspremier genom beräkningar av utbildningens internränta (se t ex Björklund & Kjellström [1994] eller Edin & Holmlund [1993]). Vi finner emellertid det något tveksamt att anta att ungdomar räknar med hela den förväntade livsinkomsten när de överväger vilken utbildning de skall välja. Varje tidsavgränsning blir naturligtvis godtycklig utan kunskap om vilka tidsperioder som är avgörande för dessa överväganden.

Därför väljer vi att gå fram efter en annan väg. Om vi inkluderar den förväntade studietiden för olika utbildningslinjer bland de oberoende faktorerna i modellen, kommer vi att jämföra utbildningsvärdena för ungdomar som tagit på sig ungefär lika stora utbildningskostnader. Därmed kan frågan om ungdomar från hem utan utbildningstradition och/eller från lägre socialgrupper är mer känsliga för ekonomiska incitament ställas i fokus – om de vid en given studietid inte i högre utsträckning än andra väljer utbildningar med ett högt utbildningsvärde bör grindslantshypotesen avvisas.

I modell B i *Tabell 3* har vi därför lagt den förväntade studietiden för olika utbildningar till de oberoende faktorerna i modell A. Effekten av studietidens längd är starkt positiv, dvs längre utbildningar ger en högre avkastning. Effekten av be-

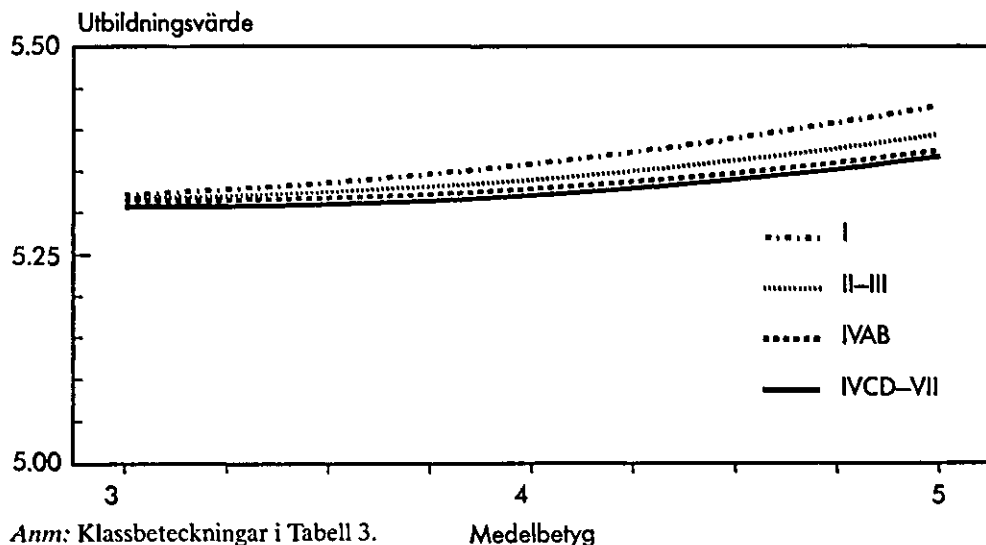
tyg blir nu betydligt svagare än i det förra fallet – huvuddelen av betygseffekten följer uppenbarligen av att de med goda betyg söker sig till längre utbildningar. Kön får en svagare effekt, men det är även enligt denna modell uppenbart att flickor i genomsnitt söker sig till utbildningar med en lägre avkastning. Ordningen mellan effekterna av de skilda gymnasielinjerna kastas om något. Det framstår nu, givet studietidens längd, som särskilt gynnsamt att ha gått ekonomisk linje på gymnasiet, medan de enligt modell A relativt höga utbildningsvärdena för naturvetenskaplig och fyraårig teknisk linje till stor del beror på att de för vidare till långa högskoleutbildningar.

Vad som för våra syften är viktigare är utfallet för föräldrarnas samhällsklass och utbildningsnivå. För klassursprung finner vi fortsatt en positiv, om än något svagare, effekt av att komma från högre socialgrupper. För föräldrarnas utbildningsnivå finner vi nu närmast ett nollsamband (tre av de fyra parametrarna är inte signifikanta och den fjärde mycket svag). Det betyder, att bland ungdomar som gått ut från samma gymnasielinje med lika höga betyg och som valt ungefär lika kostsamma högskoleutbildningar, tenderar de från högre socialgrupper i något större utsträckning än andra välja sådana med höga utbildningsvärden. Utbildningsni-

⁸ Det kan tyckas märkligt att det är högre avkastning på den treåriga jämfört med den fyraåriga tekniska linjen. Det beror alldeles säkert på att de som gått igenom treårigt gymnasium betydligt oftare fortsätter till de inkomstbringande högre tekniska utbildningarna än de som gått igenom fyraårigt.

⁹ Ordningen mellan effekterna för de olika utbildningsnivåerna är inte helt jämn, men detta är sannolikt främst ett uttryck för att i föräldragenerationen, som hade barn födda mellan 1955 och 1960, var studentexamen snarast en högre utbildning än många av de som nu räknas till de kortare högskoleutbildningarna, t ex sjukskoterske- och folkskolläroverutbildning.

Figur 1 Utbildningsvärden efter samhällsklass och medelbetyg från längre teoretiska gymnasielinjer. Födda 1955–1960.

vån i föräldrahemmet betyder i stort sett inte något för utbildningsvärdet, givet de andra oberoende variablerna i modellen. I modell C har vi inkluderat interaktioner mellan samhällsklass och betyg. Två av interaktionerna, för klass I och för klasserna II-III, visar sig vara signifikanta. De innebär att skillnaderna mellan samhällsklasserna är något större på högre betygsnivåer. Betygseffekterna för referenskategorierna blir därmed något svagare, men i övrigt påverkas inte de oberoende faktorernas effekter. I *Figur 1* redovisas betydelsen av samhällsklass och medelbetyg från gymnasiet för utbildningsvärdena enligt modell C. Som framgår av figuren föreligger en påtaglig skillnad i utbildningsvärden mellan ungdomar från klass I (högre tjänstemän m fl) och de från klasserna II och III (tjänstemän på mellannivå och lägre). De senare avviker i sin tur från ungdomar från de övriga samhällsklasserna genom att uppvisa högre utbildningsvärden.¹⁰

Grundsantshypotesen får inget stöd i våra analyser. Om något pekar resultaten i stället mot att det är ungdomar från *högre socialgrupper* som mer än andra på-

verkas av de ekonomiska incitamenten för högre utbildning. Hypotesen bör därför tills vidare avvisas. Om incitamenten för att välja högre utbildning generellt sett är tillräckligt höga, utgör inte ökade inkomstskillnader en metod för att mobilisera begåvningsreserven.

Hur skall vi då kunna förklara de funna resultaten? En möjlighet är att utgå från att inte bara aspirationsnivån vad gäller utbildningsnivån, utan även den som avser avkastningen av utbildning varierar mellan samhällsklasserna. Vidare är det troligt att ungdomar försöker satisfiera sina aspirationer rörande utbildningsvärdena snarare än att försöka maximera dessa värden. Om vi antar att aspirationsnivån, vad gäller inkomst, till stor del bestäms av den ekonomiska standarden i

¹⁰ Eventuellt är det steget över till högskolan som skiljer ut många ungdomar med mindre gynnad bakgrund. Om vi emellertid gör om analysen i *Tabell 3* enbart för de ungdomar som fortsatt till universitet och högskolor förändras parametrarna för uppvoxthemmets samhällsklass och utbildningsnivå högst obetydligt.

föräldrahemmet, kommer ungdomar från lägre socialgrupper att mer än ungdomar från högre socialgrupper vara tillfredsställda med att välja en utbildning med ett måttligt högt utbildningsvärde. Denna förklaring är förenlig med resultatet att när vi tar hänsyn till utbildningsnivån – via studietiden – har föräldrahemmets samhällsklass, men inte dess utbildningsnivå, en effekt på utbildningsvärdena. Föräldrarnas utbildningsnivå kan förväntas påverka aspirationsnivån vad gäller utbildningens längd, medan aspirationen med avseende på utbildningens avkastning kanske främst påverkas av föräldrarnas samhällsklass.

Diskussion

Vad är det som lockar studiebegåvade ungdomar att genomgå högre utbildning och vad är det som får dem att avstå? Vi tror att man schematiskt skall söka svaren på dessa frågor genom att skilja mellan *sk push-* och *sk pull-*mekanismer. Studietradition i uppväxthemmet, liksom goda ekonomiska hemförhållanden och hög social status, utgör faktorer som "skjuter på", som uppmuntrar till högre utbildning, medan en god avkastning på högre studier, i form av inkomst och arbetsförhållanden, attraherar ungdomar att fortsätta studera, ger dem de nödvändiga incitamenten.

I dagens Sverige är det främst bland barn vars föräldrar själva inte åtnjuter högre utbildning som vi återfinner studiebegåvade ungdomar som inte fortsatt till högre studier – den *sk* begåvningsreserven. Dessa barn har av naturliga skäl fått mindre stöd hemifrån när det gäller information om vad högre utbildning innebär och leder till. Deras föräldrar och de själva har med all sannolikhet en lägre aspirationsnivå än barn från hem med studietradition. Medan universitetsstudier närmast är en självklarhet för den medelbegåvade läkarsonen, uppfattar kanske den studiebegåvade dottern till ett sjuk-

vårdsbiträde redan en längre gymnasieutbildning som ett högt ställt mål. Vi tror därför att ungdomar, för vilka visionen om en högre utbildning inte finns liksom inbäddad i uppväxtmiljön, behöver extra "påskjutande" stöd.¹¹

När vi menar att studiebegåvade ungdomar från hem med svagare utbildningstradition behöver mer "påskjutande" uppmuntran, innebär detta inte att man får försumma incitamenten. Om högre utbildning inte har positiva konsekvenser på individuell nivå äventyras den totala rekryteringen. Den nu tillgängliga kunskapen om vad högre studier leder till, talar dock entydigt för att det inte saknas attraktionsmekanismer. Vi har ovan kunnat demonstrera att högre utbildning leder till påtagligt mycket bättre arbetsförhållanden samt till en gynnsammare situation på arbetsmarknaden, och nyare forskning visar att den ekonomiska avkastningen också förefaller vara god. Det verkar emellertid inte som om barn från hem med svagare studietradition skulle gynnas mest av starka löneincitament. Om något, är förhållandet faktiskt det motsatta; löneincitamentet talar så att säga med högre röst till dem vars hemmiljö ändå är starkt pådrivande.

Låt oss avslutningsvis framföra en med grindslantshypotesen besläktad hypotes, som även den gör gällande att förstärkt attraktion kan kompensera för svagare påskjutande mekanismer. Det kanske är så att barn från hem med svagare studietradition är mer beroende än andra barn av den ekonomiska aspekten på högre utbildning, som den avspeglas i kostnader respektive ekonomiska risker *under själva studietiden*, snarare än i form av inkomst-

¹¹ Åtgärder för att minska den sociala snedrekryteringen diskuteras i Erikson & Jonsson [1993, kap 11]. Där tar vi särskilt upp olika sätt att via utbildningspolitik söka kompensera för den ojämna fördelning av studietradition och aspirationer som råder i barnens hemmiljö.

utveckling efter utbildningstidens slut.¹² Den ekonomiska avvägningen som studenterna gör kanske inte är så långsiktig som vi ofta tror. Istället är möjligen det ekonomiska perspektivet primärt inte mycket längre än utbildningstiden, så att ekonomin under de närmaste åren väger tungt i beslutet att gå över till högre utbildning eller börja arbeta.

Ungdomar från mindre välbärgade hem uppfattar sannolikt övergång till högre studier som en större risk, helt enkelt därför att deras föräldrar kan antas ha mindre resurser att gå in och täcka upp kostnaderna för ett eventuellt studiemisslyckande. Om ekonomiskt mer resursstarka föräldrar oftare ger ett kompletterande ekonomiskt stöd, kommer också alternativkostnaderna för barn från skilda hemförhållanden att vara olika höga.¹³

Om denna – hitintills oprövade – hypotes skulle vara riktig, skulle det tala för att den rimligaste politiska åtgärden för att säkerställa en god rekrytering till högre utbildning incitamentsvägen vore att förbilliga högskolestudierna, antingen genom större studiebidrag eller via indirekta subventioner till högskolestuderande, t ex i form av bostäder och mat.¹⁴ Lägre ungdomslöner, något som dock inte är direkt åtkomligt via politiska åtgärder, kan förväntas ha en liknande effekt.

Inför överväganden om åtgärder som syftar till att förändra incitamentsstrukturen bör det dock stå klart att man med dem försöker påverka vad som troligtvis är den svagare av de två typerna av mekanismer bakom den sociala snedrekryteringen, att således de påskjutande faktorerna förklarar mer av snedrekryteringen än de attraherande. Paradoxalt nog – i förhållande till grindslantshypotesen – kanske det är *minskade* inkomstskillnader, som skulle leda till en minskad snedrekrytering och därmed till en förbättrad rekrytering till universitet och högskolor.

Referenser

- Björklund, A & Kjellström, C, [1993], "Avkastningen på utbildning i Sverige 1968 till 1991". I Erikson, R & Jonsson, JO (red.), *Sorteringen i skolan. Studier av snedrekrytering och utbildningens konsekvenser*. Carlsons Förlag, Stockholm.
- Edin, P-A & Holmlund, B, [1993], "Avkastning och efterfrågan på högre utbildning". *Ekonomisk Debatt*, årg 21, nr 1, s 31–45.
- Edin, P-A, Fredriksson, P & Holmlund, B, [1994], "Utbildningsnivå och utbildningsavkastning i Sverige". I Björklund, A & Forslund, A (red), *Studier av svensk utbildning*. Ekonomiska Rådet, Stockholm.
- Ekman, G, [1951], "Skolformer och begåvningsfördelning". *Pedagogisk tidskrift*, vol 87, s 15–37.
- Erikson, R & Jonsson, JO, [1993], *Ursprung och utbildning. Social snedrekrytering till högre studier*. Fritzes, Stockholm (SOU 1993:85).

¹² Det vill säga att storleken på intäkts- respektive kostnadssidan spelar självständiga roller. Barn från mindre bemedlade hem skulle, enligt denna hypotes, vid varje given avkastning föredra kombinationen av låga utbildningskostnader och låga utbildningspremier. Denna kombination leder till en mindre ekonomisk risk än kombinationen av höga kostnader och höga premier.

¹³ Här kan man naturligtvis hävda att alla studenter med dagens studielånesystem har en garanterad och rätt god finansiell situation under studietiden – få torde förvänta sig att de kommer att behöva leva ett materiellt torftigt liv under sin studietid. Lånesituationen är dock en komplikation, eftersom vi kan anta att lånebördan uppfattas som en riskfaktor som i sin tur – speciellt i det korta perspektivet när föräldrarnas stöd kan tänkas vara starkast – framstår som mer påtaglig för barn från sämre ekonomiska förhållanden.

¹⁴ Det finns argument mot indirekt stöd till studerande. Om man genom statlig politik önskar att påverka den ekonomiska avkastningen av högre utbildning synes emellertid insatser för att minska utbildningskostnaderna vara att föredra framför alternativet, som rimligen är inkomstpoltik.

- Erikson, R & Jonsson, J O, (red), [1994], *Sorteringen i skolan. Studier av snedrekrytering och utbildningens konsekvenser*. Carlssons Förlag, Stockholm.
- Fritzell, J & Lundberg, O, [1994], *Vardagens villkor*. Brombergs, Stockholm.
- le Grand, C, [1994], "Löneskillnaderna i Sverige: förändring och nuvarande struktur". I Fritzell, J & Lundberg, O (red), *Vardagens villkor*.
- Henreksson, M, [1993], "Humankapital, produktivitet och tillväxt", rapport till Ekonomikommisionen, i *Nya villkor för ekonomi och politik*, SOU 1993:16, Bilagedel 1, s 349–396. Allmänna Förlaget, Stockholm.
- Härnqvist, K, [1958], *Reserverna för högre utbildning. Beräkningar och metoddiskussion*. 1955 års universitetsutredning III. SOU 1958:11.
- Jonsson, J O, [1988], *Utbildning, social reproduktion och social skiktning*. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Jonsson, J O, [1991], "De lågutbildade – en ny underklass?" *Sociologisk Forskning* 2, s 44–64.
- Lundberg, O, [1990], *Den ojämlika ohälsan. Om klass- och könsskillnader i sjuklighet*. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Nilsson, A, [1990], "Influencing the Social Distribution of Higher Education". I Persson, I (red) *Generating Equality in the Welfare State*. Norwegian University Press, Oslo.
- Palme, M & Wright, R, [1993], "Changes in the Rate of Return to Education in Sweden: 1968–1991". I Palme, M *Five Empirical Studies on Income Distribution in Sweden*, Handelshögskolan i Stockholm.
- Regeringens proposition 1992/93:169, "Högre utbildning för ökad kompetens", Utbildningsdepartementet.
- Regeringens proposition 1993/94:177, "Utbildning och forskning", Utbildningsdepartementet.
- Szulkin, R & Tählin, M, [1994], "Arbetets utveckling", s 87–116. I Fritzell, J & Lundberg, O (red) *Vardagens villkor*.
- SCB, Arbetskraftsundersökningarna 1971–1993.
- SOU 1991:82. *Drivkrafter för produktivitet och välstånd*. Betänkande av Produktivitetetsdelegationen. Allmänna Förlaget, Stockholm.
- SOU 1993:16. *Nya villkor för ekonomi och politik*. Betänkande av Ekonomikommisionen. Allmänna Förlaget, Stockholm.
- Södersten, B, [1992], "Framgång för SULF". *Universitetsläraren*, nr 8.
- Söderström, HT (red), [1992], *Tillväxt utan gränser*, Konjunkturrådets rapport 1992. SNS Förlag, Stockholm.
- Tählin, M, [1987], *Arbetets värde och kostnader. En studie av lönearbetets konsekvenser för individen*. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.